

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
35

Yerevan – 2023

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
35

Ереван – 2023

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

35

*Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ*

*Խմբագրական խորհուրդ՝ Գոհար Մուրադյան (գլխավոր խմբագիր), Վահան Տեր-
Ղևոնդյան, Կարեն Մաթևոսյան, Օլգա Վարդազարյան, Վահե Թորոսյան, Թեո վան
Լինտ, Արմեն Մուխաֆյան, Արտաշես Շահնազարյան, Գուրգեն Գասպարյան,
Արուսյակ Թամրազյան, Հայկ Համբարձումյան:*

*«Բանբեր Մատենադարանի» 35, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի
ին-տ. Երևան, 2023, 320 էջ (ներդիր 8 էջ):*

«ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԹՈՐՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻ ԵՎ ԹՈՐՈՍ
ՏԱՐՈՆԱՑՈՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ Հաղորդություն, Թորոս Սարկավագ, Թորոս Տարոնացի, Քրիստոս, առաքյալներ, սերովբե, հրեշտակ, ցիբորիում, մանրանկար, պատկերագրություն:

Ս. Հաղորդության խորհուրդը Հիսուս Քրիստոս հաստատեց Երուսաղեմի վերնատան մեջ կատարված Վերջին ընթրիքի ժամանակ, երբ տասներկու առաքյալների հետ զատկական սեղանի շուրջ նստած՝ վերցնելով բազարջ հացն ու գինին, օրհնեց, բաժանեց նրանց¹ և դրանք ճաշակելով՝ աշակերտները դարձան Քրիստոսի խորհրդավոր մարմնի անդամներ:

Վերջին ընթրիքի ժամանակ երեք կարևոր իրադարձություն տեղի ունեցավ Քրիստոս լվաց աշակերտների ոտքերը, Հաղորդություն տվեց և մարգարեացավ Հուդայի մատնության մասին: Այս երեք դրվագներն էլ իրենց պատկերային արտահայտումն են գտել արվեստում:

Խորհրդավոր ընթրիքի տեսարանը ներկայացնում է կոնկրետ պատմական իրողությունը, որ տեղի է ունենում սեղանի շուրջ նստած Քրիստոսի և առաքյալների մասնակցությամբ, և որտեղ առավելապես ընդգծվում է ապագա մատնությունը, մինչդեռ Հաղորդության պատկերները ցույց են տալիս ծիսական կամ պատարագային մեկնությունը և շեշտում դրա խորհրդանշական կողմը²: Հաղորդության տեսարանում Քրիստոսն ընդունում է քահանայի կերպարանք, ընթրիքի սեղանը փոխակերպվում է զոհասեղանի, իսկ առաքյալները հաղոր-

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գիտաշխատող, lusine.matenadaran@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ հոկտեմբերի 13, 2022, գրախոսելու օրը՝ հոկտեմբերի 20, 2022:

¹ Խորհրդի հաստատման վկայությունների մասին տե՛ս Մատթ. 26:26-28, Մարկ. 14:22-24, Դուկ. 22:19-20, Ա. Կորնթ. 11:23-26:

² Дж. Холл, *Словарь сюжетов и символов в искусстве*, Москва, 1996, с. 549-550, Н. Покровский, *Евангелие в памятниках иконографии*, Москва, 2001, с. 355, А. Майкапар, *Новый завет в искусстве, Очерки иконографии западного искусства*, Москва, 2001, с. 263-265, E. Lucchesi Palli, *Apostelkommunion, Lexikon der christlichen ikonographie*, vol. I, Germany, 1994, S. 173-174.

դուժյուն են ընդունում եկեղեցու հավատացյալների ձևով որպեսզի տեսողական համապատասխանություն ստեղծվի ավետարանական դրվագի և Հաղորդության ծեսի միջև, որի ընթացքում հացն ու գինին փոխակերպվում են Քրիստոսի մարմնի ու արյան³:

Հայ ձեռագրարվեստի տերունական պատկերաշարում գերակշռում է հորհրդավոր ընթրիքը կամ Ուտնլվան (վերջինս մասնավորապես Վասպուրականի մանրանկարչական դպրոցում), մինչդեռ Հաղորդությունը լայն տարածում չունի և սակավաթիվ է հանդիպում: Նկարազարդ մատյաններում այն հայտնվում է 13-րդ դարից սկսած և պահպանվում մինչև 17-րդ դար:

Հատկանշական է, որ Վայոց ձորի բազմաթիվ գրչակենտրոններից մեզ հասած հարուստ ձեռագիր ժառանգության մեջ Հաղորդության տեսարանը հայտնի է միայն երեք մանրանկարով: Դրանցից առաջինը 1311 թ. Թորոս Սարկավագի ծաղկած բարձրարժեք ձեռագրից (ՄՄ 10859) անջատված պատառիկ է, որ ամենայն հավանականությամբ ստեղծվել է Գլաձորում և այժմ պահվում է Հարվարդի Արվեստի թանգարանում (նկ. 1)⁴: Հաջորդ երկուսը Թորոս Տարոնացու՝ Գլաձորում կատարված աշխատանքներն են՝ մեկը 1321 թ. Վախախ իշխանուհու պատվիրած ձեռագրում (նկ. 2)⁵, մյուսը՝ 1323 թ. Ավետարանում, որի պատվիրատուն Եսայի Նչեցին է (նկ. 3)⁶:

Իժվար չէ նկատել, որ դրանք հորինվածքային միանման կառուցվածք

³ S. Piazza, «Trois figures du Christ au milieu de la Communion des Apôtres nouvelles considérations autour du cas de cimitile (XI siècle)», *Travaux et Mémoires* 20/2, *Mélanges Cathérine Jolivet-Lévy*, Paris, 2016, p. 415.

⁴ Արթուր Մ. Սախեր քանգ., 1960. 200, Ավետարանի պատառիկ, գրիչ և ստացող՝ Մեր Բահանա, քուրթ 37x25: Պատառիկի դարձերեսին Ղազարոսի հարուստ տեսարանն է: Տե՛ս *Treasures in Heaven: Armenian illuminated Manuscripts*, edited by T. Mathews and R. Wieck, Princeton, 1994, p. 160:

* Հոդվածի նկարները տե՛ս ներդիրում

⁵ Եղմ. 2360, Ավետարան, գրիչ և ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի, քերթ 247 բ, մագաղաթ 11x8,5: Տե՛ս Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, կազմեց Նորայր Կպս. Պողարեան, հ. 7, Երու., 1974, էջ 510: Ձեռագրի անհրաժեշտ մանրանկարների թվային տարբերակը մեզ տրամադրելու համար ընտրակալություն ենք հայտնում Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքի Մատենադարանին՝ ի դեմս պատրիարհ Տ. Նուրհան արք. Մանուկյանի: Ձեռագրի անսովոր փոքր չափերը՝ ուր պատկերները տեղավորված են ավելի փոքր նկարադաշտում, հիշեցնում են 1302 թ. Ստեփանոս Օրբելյանի պատվերով նկարազարդված Մոմիկ մանրանկարչի աշխատանքը (ՄՄ 6792, Ավետարան, 12x8,5) հավանաբար նախատեսված հագուստի զրպանում պահելու համար: Տե՛ս Կ. Մաթևոսյան, *Մոմիկ*, Երևան, 2010, էջ 22:

⁶ ՄՄ 6289, գրիչ և ծաղկող՝ Թորոս Տարոնացի, քերթ 77 բ, մագաղաթ 25x19: Տե՛ս *Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի*, կազմեցին Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթարթյան, հ. Բ, Երևան, 1979, էջ 288:

Զնայած Թորոս Տարոնացու արվեստին առնչվող բազմաթիվ ուսումնասիրություններին՝ քննվող մանրանկարներին անդրադաձնե՛ր չկան:

ունեն: Ձախ կողմում առաքյալների խումբն է, իսկ աջում՝ ցիբորիումի տակ, Քրիստոսը, որ այստեղ հանդես է գալիս որպես քահանա՝ կանգնած խորանի Ս. սեղանի մոտ: Չորս սյուների վրա հենվող գմբեթաձև ցիբորիումը դեռևս վաղ ժամանակներից պատկերներում կիրառվել է եկեղեցական կառույցի նշանակությամբ⁷, նաև երկնային թագավորության, փրկության ու Հարության տաճարի խորհրդանիշն է: Քրիստոսն աջով հաղորդություն է տալիս աշակերտներից մեկին, իսկ ձախ ձեռքը դրել է Հիսուսի շարչարանքների բաժակը խորհրդանշող սկիհի մեջ:

Թորոս Սարկավագի հաղորդության տեսարանը բաժանված է երեք գոտիների. ստորին մասում զետեղված ժայռոտ լանդշաֆտն ու ճարտարապետական կառույցները մատնանշում են Նրուսաղեմը, իսկ դրանից վեր՝ ոսկե պայծառ ֆոնին բուն Հաղորդությունն է:

Քրիստոս ներկայանում է խաչագարդ լուսապսակով և ավանդական հագուստով կարմիր քիտոն (պատմուճան) և կապույտ թիկնոց: Ըստ պատարագի ծիսական արարողության, այստեղ սկիհը դրված է շուշփայլ վրա՝ որպես պատիվ և հարգանք սրբության, իսկ Ս. Սեղանին գցված է ծածկոց: Ձեռքերն աղոթողի դիրքով դեպի Քրիստոսն են մոտենում աշակերտները՝ նոր ուխտի արյունը ճաշակելու, Հաղորդության միջոցով իրենց ուսուցչին միանալու նպատակով: Առաքյալների խմբից իրենց ընդգծված ու արտահայտիչ հատկանիշներով առանձնանում են առաջամասի երեք կերպարները: Պատկերագրական առանձնահատկություններից ելնելով տեսնում ենք, որ առաջինը հաղորդություն է ստանում Հուդան՝ որին հեշտ է նույնականացնել կիսադեմ պատկերով, այնուհետ Պետրոսն ու Հովհաննեսը, համապատասխանաբար, աշակերտներից ամենատարեցը և ամենաերիտասարդը: Թերևս, Թորոս Սարկավագը մանրանկարը ստեղծել է ըստ Հովհաննեսի ավետարանի, համաձայն որի, ընթրիքի ժամանակ Հիսուսին բոլորից մոտ նստել են Հովհաննեսը, Պետրոսն ու Հուդան:

Հորինվածքն ուշագրավ է իր կոնտրաստային ինքնատիպ գունապնակով հիմնականում դեղինի, կանաչի ու կարմիրի կիրառումով, որտեղ կերպարների դեմքերն ու ձեռքերն ունեն մուգ ուրվագծեր և կապույտ երանգավորում⁸: Թորոս Սարկավագի ինքնատիպ ոճն ու բացառիկ գունապնակը վկայում են, որ նա ժամանակի բարձր վարպետությամբ օժտված նկարիչներից էր:

⁷ А. Лидов, *Росписи монастыря Ахтала*, Москва, 2014, с. 70.

⁸ Ի դեպ, այդ կապույտը ոչ թե ժամանակի ընթացքում գույնի կրած փոփոխությունն է, այլ նկարչի մտածված ընտրությունը՝ ապացուցված 2010 թ. Հարվարդի Արվեստի թանգարանում կատարված պիզմենտի անալիզով: St' u S. Merian, Catalogue Entry "T'oros sarkawag (Toros the Deacon)", in *The Bernard and Mary Berenson Collection of European Paintings at I Tatti*, edited by C. Strehlke, M. Israels, Florence, 2015, p. 595:

Թորոս Տարոնացու մանրանկարները ևս ուղեկցվում են խորհրդանշական ճարտարապետական կառույցներով, աչքի են ընկնում հորինվածքի գույնավածությունամբ, գծանկարի ու գունանկարի ներդաշնակությունամբ, գործող անձանց ընդգծված արևելյան կերպարներով և շարժումների արտահայտչականությունամբ: Գունային գամման բազմազան չէ. հիմնականում իշխում են կապույտը, կարմիրը, մանուշակագույնը՝ ոսկու շափավոր օգտագործումով:

Տարոնացու մանրանկարներում հաղորդությունն առաջինը ստանում է Պետրոսը, ինչպես վկայում են պահպանված մակագրությունները: Նրա կուսացած դիրքը արտահայտում է հին սովորույթը՝ սուրբ սկիհին մոտենալ հարգանքով ու խոնարհաբար: 1321 թ. ձեռագրում ուշագրավ է մի մանրամասն. Տարոնացին մանրանկարի ներքևում՝ առաքյալների խմբից անշատ, տեղավորել է Հուդայի սև կիսադեմը: Թեև ընդունված էր Հուդային տարբերակիչ այլ գծերով ներկայացնել, Տարոնացին փոքր նկարադաշտում այսօրինակ հետաքրքիր լուծում է տվել և կարողացել է զարմանալի վարպետությունամբ ստեղծել մանրակրկիտ մշակված նրբակերտ կերպարներ:

Այս երկու մանրանկարներում Քրիստոս ներկայանում է Տարոնացու արվեստին բնորոշ մանուշակագույն քիտոնով և կապույտ թիկնոցով: 1323 թ. Ավետարանում Քրիստոսի կերպարը բավականին տպավորիչ է ու հանդիսավոր, միաժամանակ՝ խոնարհ ու հանդարտ:

Ֆննվող երեք պատկերներում էլ Քրիստոսի հետևում որպես սարկավագներ հանդես են գալիս հրեշտակները՝ ձեռքներին պահած սերովբեով քրոջ⁹: Սերովբեները հայտնի են Եսայի մարգարեությունից՝ որպես երկնային նվիրապետության բարձր էակներ, որոնք երգում ու փառաբանում են տիրոջը՝ «Սուրբ, սուրբ, սուրբ է զորութեանց Տերը» (Եսայի 2 3). պատարագի ընթացքում էլ Սուրբ երրորդության երեք Անձերին փառաբանող շարականներ են կատարվում, երբ քահանան օրհնում է հաղորդության ընծաները:

Հայկական առաջին մանրանկարը, որում տրված է խորհրդավոր ընթրիքի ծիսական մեկնաբանությունը, կրիկյան 1223 թ. Ավետարանում է (նկ. 4)¹⁰: Այստեղ տեսնում ենք արդեն հավասարակշռված հորինվածք, ուր Քրիստոս պատ-

⁹ Հրեշտակների ներկայությամբ Հաղորդության հայկական այլ մանրանկարներ հայտնի չեն: Ըստ Ա. Գրաբարի սարկավագ-հրեշտակների ներկայությամբ պատկերները ցուցադրում են ոչ թե Ս. ընթրիքի օրը Հաղորդության հաստատումը, այլ աստվածային պատարագը: Տե՛ս Ա. Grabar, «Les peintures murales dans le choeur de Sainte-Sophie d' Ochrid», *Cahiers Archéologiques* 15, Paris, 1965, p. 260:

¹⁰ Գալաթա (Ստամբուլ), Ս. Գր. Լուսավորիչ եկեղեցի, ձեռ. թիվ 35, ք. 202, տե՛ս S. Der-Nersessian, *Miniature Painting in the Armenian Kingdom of Cilicia from the 12-14th Centuries*, Washington, vol I, 1993, p. 42, vol. II, fig. 124:

կերված է երկու անգամ. մի կողմից հացը մեկնում է աշակերտների խումբը գլխավորող Պետրոսին, իսկ մյուս կողմից՝ գինով ոսկեգօծ բաժակը պարզել է Պողոսին: Պողոսը, որպես Քրիստոսի պատվիրանների մեծագույն քարոզիչ, հաճախ է ընդգրկվել տերունական պատկերաշարի կարևոր պատկերներում (Համբարձում, Հոգեգալուստ), թեև ներկա չի եղել այդ իրադարձություններին¹¹: Կենտրոնում գտնվող ցիբորիումի երկու կողմերում պատկերված սերովբեներն իրենք են պահում քրոջները: Հաղորդության տեսարանը, բացի այս օրինակից, կիլիկյան ձեռագրերի էջերում այլևս չի հանդիպում: Որպես տեքստային մանրանկար տեսնում ենք 13-րդ դարի Վասակի Ավետարանում¹² և 13-14-րդ դդ. Ութ մանրանկարիչների Ավետարանում¹³ բյուզանդական 9-10-րդ դդ. Սաղմոսագրքերի օրինակով:

14-րդ դարում մանրանկարիչ Ավագն է ստեղծել Հաղորդության՝ ամբողջական էջ զբաղեցնող պատկերներ¹⁴, իսկ ավելի պարզեցված տարբերակով հորինվածքներ տեսնում ենք մինչև 17-րդ դ. որոշ ձեռագրերում՝ մասնավորապես Վասպուրականի և Ղրիմի մանրանկարչական դպրոցներում¹⁵:

Հաղորդության տեսարանի հինկտակարանային նախատիպ է հանդիսանում «Աբրահամի և Մելքիսեդեկի հանդիպումը» հորինվածքը: Մելքիսեդեկ քահանան՝ համաձայն Դավիթ Թագավորի մարգարեական սաղմոսներից մեկի, դիմելով գալիք Մեսիային, ասում է. «Դու հավիտյան քահանա ես՝ ըստ Մելքիսեդեկի կարգի» (Սղ. ՃԺ 4, եբբ. է 1): Հայտնի է, որ Մելքիսեդեկը հաց ու գինով դիմավորել էր Աբրահամին (Ծննդոց ԺԳ 18-20) և դեռևս 3-րդ դարից ի վեր եկե-

¹¹ Ըստ հայկական և բյուզանդական ավանդույթի՝ Պողոսը զբաղեցնում է Մատթիայի տեղը, որն ընտրվել էր Հուդայի փոխարեն, նրա ինքնասպանությունից հետո: Տե՛ս **D. Kouymjian**, “Identifying the Apostles in Armenian Narrative Miniatures”, *From Byzantium to Iran: Armenian Studies in honour of Nina G. Garsoian*, Michigan, 1997, pp. 455-457: Համաձայն ավետարանական տարբեր մեկնությունների՝ Հուդայի մասնակցությունը Հաղորդությանը վիճահարույց է և չպարզաբանված: Քանի որ Մատթեոսի, Մարկոսի և Ղուկասի Ավետարաններում չի հիշատակվում Ոսնվան և ընթրիքից Հուդայի հեռանալը, որոշ մեկնիչների կարծիքով բոլոր տասներկու առաքյալներն էլ մնացել են մինչև ընթրիքի ավարտը և, հետևաբար, Հուդան ևս հաղորդվել է: Հովհաննեսի Ավետարանի հաղորդած տեղեկություններից ելնելով՝ մեկնիչների մի մասը ենթադրում է, որ Հուդան մասնակցել է Ոսնվային, սակայն հրաժեշտի զրույցի ժամանակ, երբ հաստատվել է Հաղորդության խորհուրդը, ներկա չի գտնվել: Հետևաբար, հանդիպում են պատկերներ, որտեղ ներկայացված են և՛ տասներկու առաքյալները՝ ներառյալ Հուդան, և՛ առանց Հուդայի, և՛ Հուդայի փոխարեն Պողոսի մասնակցությամբ:

¹² Ֆրիտ արվեստի պատկերասրահ (Վաշինգթոն), 32.18, քերթ 508:

¹³ ՄՄ 7651, քերթ 123 ա, 247 ա: Հովհաննեսի Ավետարանում Հուդան ներկայացված է երկու անգամ՝ հացի պատառը վերցնելիս և հեռանալիս: Տե՛ս **Վ. Ղազարյան**, *Սյուժետային մանրանկարը Կիլիկիայում*, Երևան, 1984, էջ 48-49:

¹⁴ ՄՄ 7650, 1329 ք. Ավ., եղմ. 1941, 1334 ք. Ավ., Բրիտ. Գրադ. 5304 (տարեթիվն անհայտ):

¹⁵ Վիեն. 849, 1342 ք. Ավ., ՄՄ 8772, 1391 ք. Ավ., ՄՄ 7629, 1397 ք. Ավ., ՄՄ 6325, 16-րդ դ. Ավ.:

ղեցական հայերը դրանք նույնացրել էին Հաղորդության նյութի հետ¹⁶:

Հաղորդության տեսարանի պատկերագրական ակունքները սերում են բյուզանդական արվեստից և հասնում 6-րդ դար՝ հայտնվելով ծիսական սպասքի¹⁷ և ձեռագրերի նկարագրողումներում¹⁸: Սակայն վաղ շրջանի պատկերները դեռևս չունեն այն հանդիսավորությունն ու ամբողջականությունը, որ տեսնում ենք ավելի ուշ ստեղծված հուշարձաններում: 9-րդ դարից Հաղորդությունը հայտնվում է նաև բյուզանդական սաղմոսագրքերում¹⁹, այս թեմայով պատկերներ ենք տեսնում նաև ասորական մանրանկարներում:

11-րդ դարից բյուզանդական՝ մասնավորապես մոնումենտալ արվեստում մշակվում է Հաղորդության պատկերագրական մի տիպ, որը հաստատվում է որպես բյուզանդական եկեղեցու հարդարման պարտադիր էլեմենտ՝ տարածվելով նաև Բյուզանդիային հարող ուղղափառ եկեղեցիներում²⁰:

Այն ներկայացնում է հավասարակշռված հորինվածք, որտեղ Քրիստոսը պատկերված է Ս. սեղանի մոտ երկու անգամ՝ մի կողմից հաղորդություն է տալիս մարմնով, մյուսով՝ արյունով: Իսկ առաքյալները՝ երկու խմբի բաժանված, մոտենում են նրան: Քրիստոսի երկակի պատկերումը բացատրվում է նկարիչների ձգտումով ճշգրիտ փոխանցելու ավեստարանական տեքստը, որտեղ խոսվում է օրհնության երկու առանձին գործողությունների մասին: Այդօրինակ պատկերներում, որոշ բացառություններով, առաքյալների մի խումբը գլխավորում է Պետրոսը, իսկ մյուսը՝ Պողոսը: Հենց 11-րդ դարից է տեսարանը հարստանում որպես սարկավագներ հանդես եկող հրեշտակներով, որոնք օգնում են աստվածային ձեսի իրականացմանը²¹:

¹⁶ **G. J. M van Loon**, “The Meeting of Abraham and Melchizedek and the Communion of the Apostles”, *Coptic Studies of the Threshold of a New Millennium II*, Leuven-Paris-Dudley, 2004, p. 1373-1375.

¹⁷ **B. Furlas**, “Image and Chalcedonian Eucharistic Doctrine: a Re-evaluation of the Riha paten, its Decoration and its Historical Context”, *Byzantinische Zeitschrift*, Berlin, 2021, 114 (3), pp. 1117-1159.

¹⁸ Թաբուլայի Ավ., 11 բ (Լաուրենցիան գրադ., Ֆլորենցիա, Plut I 56), Թոսանոյի Ավ., 3 բ-4 ա (Թոսանոյի Սրբ. Արվ. քանգ.):

¹⁹ Խլոպովյան Սաղմ., 9-րդ դ., 115 ա (ՄՊՊԹ, հուն. 129), Բրիստոլյան Սաղմ., 11-րդ դ., 53 ա (Բրիտ. քանգ., 40731), Սաղմ., 1066 բ., 152 ա (Բրիտ. քանգ., 19352) և այլն:

²⁰ **Զ. Հակոբյան**, «Հայ-հաղկեդոնական ավանդույթների արտացոլումը Անիի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց) եկեղեցու որմնանկարներում», *Էջմիածին*, 2018 Պ, էջ 71:

²¹ Դրանք առաջին անգամ հայտնվում են Օխրիդի Ս. Սոֆիա (1037-1056 թթ.) և Կիևի Ս. Սոֆիա (1037-1040 թթ.) եկեղեցիներում: Տե՛ս **S. Piazza**, “Trois figures du Christ...”, p. 416, 422:

14-15-րդ դդ. պատկերագրական վերաիմաստավորում է տրվում այս տեսարանին և Քրիստոսը հաճախ պատկերվում է հիերարխիկ հանդերձով, իսկ հրեշտակները՝ սարկավագի հագուստով: Տե՛ս **Н. К. Вливидзе**, “Евхаристия”, *Православная энциклопедия*, т. 17, Москва, 2008, с. 699:

Պատկերագրական այս հորինվածքը կիրառվել է նաև Հայաստանում՝ տեղ գտնելով մի շարք հուշարձանների 13-րդ դարի որմնանկարներում, որոնց նկարագրագրումը կապվում է հայ-քաղկեդոնականների արվեստի հետ և առնչվում Զաքարյանների կառավարման շրջանի հետ, ովքեր վերականգնում են մշակութային կապը Բյուզանդիայի հետ²²: Չմոռանանք, որ Զաքարյանների զինակիցներն էին Օրբելյան և Պոռոջյան իշխանները, որոնց հովանավորությամբ գործող Գլաձորի համալսարանը 13-րդ դ. վերջից մինչև 14-րդ դ. կես Վայոց ձորի և տարածաշրջանի մշակութային կյանքում նշանակալի դեր խաղաց: Գեղանկարչական հարուստ ավանդույթներ ունեցող այս դպրոցը կարողացավ տեղական պատկերագրական, կերպարային ու ոճական հատկանիշներին միավորել բյուզանդական արվեստից սերող գեղարվեստական երևույթներ, ինչի արդյունքում մշակվեցին ձեռագիր մատյանների նկարագրուման նոր սկզբունքներ, ի հայտ եկան պատկերագրական նոր թեմաներ: Դրանց շարքին կարելի է դասել Թորոս Սարկավազի և Թորոս Տարոնացու՝ Գլաձորում ստեղծված Հաղորդության պատկերները, որոնք, համեմատած հայկական սակավաթիվ մյուս օրինակների հետ, ավելի հանդիսավոր են, օգտագործված գեղարվեստական միջոցներն առավել հագեցած ու ինքնատիպ:

Գլաձորի սերտ կապերն ու մշակութային ազատ շփումները երկրի տարբեր մասերի և Կիլիկյան Հայաստանի հետ հրաշալի առիթ էին ստեղծագործ վարպետների համար՝ սեփական հմտությունները կատարելագործելու, փոխառությունները ազգային հետ յուրովի սինթեզելու և նորովի ներկայացնելու համար:

²² Այդ կոթողային գեղանկարչության հուշարձաններն են՝ Ախթալայի Ս. Աստվածածին, Անիի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց), Հաղպատի, Քոբայրի մեծ ու փոքր եկեղեցիները, Կիրանցը: Տե՛ս **Z. Hakobyan**, “The Reflection of Armenian-Chalcedonian Traditions on the Frescos of St. Gregory Church (Tigran Honents) of Ani”, *Բանբեր Հայագիտության*, 3, 2017, էջ 192: Կոշի 7-րդ դ. Ս. Ստեփանոս եկեղեցու խորանի կենտրոնում գտնվող որմնանկարն ունի Հաղորդության պատկերմանը բնորոշ կառուցվածք, որտեղ սակայն Քրիստոսի ձեռքին ոչ թե հաց ու գինի է, այլ գալարակ՝ ինչպես Օրենի համանման տեսարանում: Տե՛ս **Л. Дурново**, *Очерки изобразительного искусства средневековой Армении*, Москва, 1979, с. 142-143, **Ս. Մանուկյան**, «Միջնադարյան Հայաստանի կոթողային գեղանկարչությունը», *Հայկական որմնանկարչություն*, Երևան, 2019, էջ 24-25:

LUSINE BARSEGHYAN

**COMMUNION OF THE APOSTLES IN THE MINIATURES OF
T'OROS THE DEACON AND T'OROS TARONATS'I**

Key words: Communion, T'oros the Deacon, T'oros Taronats'i, Christ, apostles, seraph, angel, ciborium, miniature, iconography.

The Eucharist was instituted by Jesus Christ at the Last Supper and this event found its pictorial expression in art. The scene of the Last Supper is presented as a historical event with Christ and the apostles seated at the table, where the future betrayal is particularly emphasized, while the images of the Eucharist show the liturgical interpretation and emphasize its symbolic meaning. In the scene of the Communion of the Apostles, Christ assumes the form of a priest, the supper table is transformed into an altar, and the apostles receive communion as true believers.

In the narrative cycle of Armenian manuscripts, the Communion of the Apostles is not widespread and occurs rarely. In miniatures, the image appears from the 13th century and remains until the 17th century.

It is noteworthy that in the rich manuscript heritage of the numerous scriptoria of Vayots' Dzor, the scene depicted only in three miniatures. The first is a separate fragment from a valuable manuscript created by T'oros the Deacon in 1311, probably in Gladzor. The other two were painted by T'oros Taronats'i in Gladzor: one is in the manuscript dated 1321 and commissioned by Princess Vakhakh, and the other is in the Gospel dated 1323 and commissioned by Esayi Nch'ets'i.

ЛУСИНЕ БАРСЕГЯН

**“ПРИЧАЩЕНИЕ АПОСТОЛОВ” В МИНИАТЮРАХ ТОРОСА
ДЬЯКОНА И ТОРОСА ТАРОНАЦИ**

Ключевые слова: Причащение, Торос Дьякон, Торос Таронаци, Христос, апостолы, серафим, ангел, киворий, миниатюра, иконография.

Евхаристия была установлена Иисусом Христом на Тайной Вечере. Это событие нашло свое выражение в изобразительном искусстве. Сцена Тайной вечери рисуется как конкретное историческое событие, с сидящими за столом Христом и апостолами, где особенно подчеркивается будущее предательство. В то же время изображения Евхаристии дают литургическую интерпретацию этой сцены и подчеркивают ее символическое значение. В сцене “Причащение

Апостолов” Христос принимает облик священника, стол для трапезы превращается в алтарь, а апостолы причащаются в образе верующих церкви.

В армянских рукописях “Причащение Апостолов” не имеет широкого распространения и встречается довольно редко. В иллюстрированных миниатюрах изображение появляется с XIII века и сохраняется до XVII века.

Примечательно, что в богатом рукописном наследии многочисленных скрипториев Вайоц Дзора композиция “Причащение апостолов” известны лишь в трех миниатюрах. Первая – это отдельный фрагмент из ценной рукописи, созданной Торосом Дьяконом в 1311 году, вероятно, в Гладзоре. Следующие две работы выполнены в Гладзоре Торосом Таронаци: одна из рукописи 1321 года, заказанной княгиней Вахах, другая из Евангелия 1323 года, заказчиком которого является Есаи Нчеци.

**«ՀԱՂՈՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԹՈՐՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳԻ ԵՎ
ԹՈՐՈՍ ՏԱՐՈՆԱՅՈՒ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՆԵՐՈՒՄ**

Նկ. 1. Ավետարանի պատառիկ, 1311 թ.,
Հարվարդի Արվ. Պատ.
(Արթուր Մ. Սաֆլեր թանգ., 1960.200)

Նկ. 2. Ավետարան, 1321 թ.,
Եղմ. 2360, 247բ

Նկ. 3. Ավետարան, 1323 թ.,
ՄՄ 6289, 77բ

Նկ. 4. Ավետարան, 1223 թ.,
Գալարթա (Ստամբուլ),
Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցի,
թիվ 35, 202բ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԷՈՐԳ ՏԷՐ-ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

Մաշտոցեան Մատենադարանի ձեռագրական հաւաքածուները
(ժողովման պատմութեան համառօտ ուրուագիծ).....5

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Ղազար Ջահկեցու «Գիրք աղօթից»-ի 1742-1744 թթ.
տպագրված տարբերակները 32

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Ներսես Շնորհալու ծննդյան թվականն ըստ
իւր եղբորորդի Գրիգորի հիշատակարանի 44

ԱՐՄԵՆ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայոց հնագոյն թաղման ծեսերը
(ըստ ազգածին ավանդության տվյալների).....56

ԶՈՀՐԱԲ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատեր և պարիսպներ. մասնավորի ու հանրայինի միջև
սահմանները Կիլիկյան Հայաստանի փառաբային միջավայրում.....68

ՀԱՅԿ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

Ինչո՞ւ, ե՞րբ և որքա՞ն են ուսում «Սասնա ծռեր»
էպոսում ու միջնադարյան գրականության մեջ. սնունդն ու ծեսը 81

ՍԱՄՎԵԼ ՌԱՄԱԶՅԱՆ

Անի փաղափ կործանման մասին թուրքական
ավանդագրոյցը և դրա հայկական արմատները.....108

ՀԱՅԿԱԶ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Մարդպետություն գործակալությունը և մարդպետ պաշտոնյան.....129

ԱՇՈՏ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Հայ պատմագրության ուսումնասիրման փաղափական դիտանկյան
ներածական հարցեր.....158

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՌՈՒՋԱՆ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

- ԺԳ դարում ընդօրինակված
«Բանմ իմաստասիրաց»-ի շոք տարբեր բնագիր 189

ԱՐՎԵՍ

ՇՈՂԱԿԱԹ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

- Գրիգոր Նարեկացու տեսիլի պատկերագրությունը
(Մանրանկարներից մինչև Մխիթարյան
հայրերի հրատարակությունների փորագրանկարներ) 204

ԼՈՒՍԻՆԵ ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

- «Հաղորդությունը» Թորոս սարկավազի և Թորոս Տարոնացու
մանրանկարներում 216

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ, ԳԻԱՆԱ ՄԻՐԻՋԱՆՅԱՆ

- Սանահինի արհայական-իշխանական հանգստարանները
Ջաֆարյանների տապանատան հնագիտական
պեղումների համապատկերում 225

ՄԵՐԻ ՍԱՖԱՐՅԱՆ

- Մովսեսի վանական համալիրը
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները) 235

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ԱՐՏԱԿ ՄԱՂԱՅԱՆ

- Արցախի բնակավայրերն ըստ Երուսաղեմի
ս. Հակոբյանց վանքի նվիրակի հաշվետումարի 252

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԹԱՄՐԱԶՅԱՆ

- Արամ Քերովբեան, *Ջայն Յանապատի. Եկեղեցական
երաժշտության բարեկարգումը ԺԹ. դարու վերջաւորութեան,*
Ակն ընկերակցութիւն, Փարիզ, 2017 271

ՄԱՀԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ

Տաթևիկ Մանուկյան, Գեվորգ Տեր-Վարդանյան (1951-2023)	294
Կարեն Մաթևոսյան, Վարդան Գեվրիկյան (1964-2023)	301
Լինա Պիրադովա, Հայդե Բուշնաուզեն (1939-2023)	309
 <i>ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ հանդեսի հոդվածների</i> ձևավորմանը վերաբերող պահանջներ	311

CONTENTS
BIBLIOGRAPHY**Gevorg Ter-Vardanyan**

The Manuscript Collections of Mashtots Matenadaran 5

Marine Sargsyan

The Versions of the *Prayer Book* by Ghazar Jahkets'i
Printed in 1742–1744 32

HISTORY AND ETHNOGRAPHY**Karen Matevosyan**

The Date of Birth of Catholicos Nersēs Shnorhali
according to the Colophon of his Nephew Grigor 44

Armen Petrosyan

Funeral Rites of Earliest Armenians
(According to Ethnogenic Tradition) 56

Zohrab Gevorgyan

Walls and Fences: Boundaries between the Private
and Public in the Urban Environment of Cilician Armenia 68

Hayk Hambardzumyan

Why, When and How Much They Eat in the Epic
"Sasna Tsrer" and in Medieval Literature? Food and Ritual 81

Samvel Ramazyan

The Turkish Legend about the Destruction of the
City of Ani and its Armenian Roots 108

Haykaz Gevorgyan, Henrik Khachatryan

The Office of Mardpetut'yun and the Mardpet Official 129

Ashot Sargsyan

Introductory Issues Related to the Study of Armenian
Historiography from the Political Aspect 158

PHILOLOGY

Ruzan Poghosyan

- Four Different Copies of “Sayings of Philosophers”
from the 13th Century.....189

ART

Shoghakat Devrikyan

- Iconography of Grigor Narekats‘i’s Vision
(From Miniatures to Engravings of Mekhitarists’ Publications).....204

Lusine Barseghyan

- Communion of the Apostles in the Miniatures
of T‘oros the Deacon and T‘oros Taronats‘i.....216

ARCHAEOLOGY

Arman Nalbandyan, Diana Mirijanyan

- Sanahin as a Royal and Princely Cemetery.....225

Meri Safaryan

- The Monastery Complex of Srvegh (Results of excavations 2021–2022).....235

PUBLICATION

Artak Maghalyan

- The Settlements of Artsakh according to the Donation
Book of the Saint James Monastery of Jerusalem.....252

BOOK REVIEW

Arusiak Tamrazian

- Aram Kerobian, *A Voice in the Wilderness. Reform of the Church
Music in the Late 19th Century*, Paris, 1917.....271

OBITUARIES

- Tatevik Manukyan**, Gevorg Ter-Vardanyan (1951-2023).....294

- Karen Matevosyan**, Vardan Devrikyan (1964-2023).....301

- Lina Piradova**, Heide Buschhausen (1939-2023).....309

СОДЕРЖАНИЕ

БИБЛИОГРАФИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописные собрания Матенадарана им. Маштоца..... 5

Марине Саргсян

Версии «Молитвенника» Казара Джахкеци,
напечатанная в 1742-1744 гг. 32

ИСТОРИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Карен Матевосян

Дата рождения католикоса Нерсеса Шнорали согласно
памятной записи его племянника Григора 44

Армен Петросян

Похоронные обряды
древнейших армян (по данным этногонического предания)..... 56

Зограб Геворгян

Стены и заборы: границы
между частным и общественным в городской
среде Киликийской Армении 68

Айк Амбарцумян

Почему, когда и сколько едят в эпосе «Сасунские удалцы»
и в средневековой литературе? Еда и ритуал 81

Самвел Рамазян

Турецкое предание о разрушении города
Ани и его армянские корни 108

Айказ Геворгян, Генрик Хачатрян

Ведомство *мардпетутюн*
и должность *мардпета* 129

Ашот Саргсян

Размышления об изучении армянской
историографии в политическом аспекте 158

ФИЛОЛОГИЯ

Рузан Погосян

Четыре разные рукописи
“Изречений философов” XIII века 189

ИСКУССТВО

Шогакат Деврикан

Иконография видения Григора Нарекаци
(от миниатюр до гравюр изданий Мхитаристов)..... 204

Лусине Барсеган

“Причащение апостолов” в миниатюрах Тороса Дьякона
и Тороса Таронаци..... 216

АРХЕОЛОГИЯ

Арман Налбандян, Диана Мириджанян

Санаин как царская и княжеская усыпальница..... 225

Мери Сафарян

Монастырский комплекс
Срвег (результаты раскопок 2021-2022 гг.)..... 235

ПУБЛИКАЦИЯ

Артак Магальян

Поселения Арцаха согласно книге пожертвований
иерусалимского монастыря свв. Иаковов..... 252

РЕЦЕНЗИЯ

Арусяк Тамразян

Арам Керобян, *Глас в пустыне. Реформа церковной
музыки в конце XIX века*, Париж, 2017..... 271

НЕКРОЛОГИ

Татевик Манукян, Геворг Тер-Варданян (1951-2023)..... 294

Карен Матевосян, Вардан Деврикан (1964-2023)..... 301

Лина Пирадова, Хайде Бушхаузен (1939-2023)..... 309

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 35

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 35

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 35

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Ներսես Շնորհալի, Մանրուսմունֆ (Ղրիմ), 1352 թ., ՄՄ 591
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Զախսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 20

տպաֆանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի քվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/